

Люгмила Мингова

СТРАДАНИЕ И СВОБОДА

Любмила Мингова

СТРАДАНИЕ И СВОБОДА

Паметта за тоталитаризма
в литературите на Югоизточна Европа

**ИСТОК
ЗАПАД**
ИСТИТУТ ЗА БАЛКАНИСТИКА
С ЦЕНТЪР ПО ТРАКОЛОГИЯ

София, 2026 г.

Произведението е реализирано с финансовата подкрепа на Министерството на културата.

© Людмила Миндова, автор, 2026

© Аурiana Христова, *Kontur Creative*, корица, 2026

© Издателство „Изток-Запад“, 2026

© Институт за балканистика с Център по тракология
„Проф. Александър Фол“ – БАН, 2026

ISBN 978-619-01-1744-5

ISBN 978-619-7179-74-3

Съдържание

Благодарност	7
I. Въведение	11
Похватите на злото в литературите на Югоизточна Европа	13
II. Тоталитарната държава, любовта и семейството	29
Държавата и любовта: върху няколко романа от времето на Студената война	31
Държавна сигурност и интимността	43
Семейни албуми и идеологии. Няколко романо­ви примера от Европейския Югоизток	53
Майчинство и безмайчинство: по романите на Кирил Топалов и Петер Ваверцинек	66
Пътуването към лагера. Върху романите на Херта Мюлер, Бранко Хофман и Иржи Кра­тохвил	79
III. Тоталитарната мистика	87
Чудо и демагогия в белетристиката на Данило Киш	89
Чудото на солидарността и свободата: Густав Херлинг-Груджински	98
Християнство и тоталитаризъм в прозата на Ана Блан­диана и Теодора Димова	104
Феноменът на доноса: по прозата на Габриела Агамещяну, Блага Димитрова и Цветан Маран­гозов	120
IV. Тоталитарният и свободният човек	135
Съпротива и свобода в драматургията на Кирил Топалов, Драго Ян­чар и Миро Гавран	137
Свободата и затворът. Атанас Липчев, Миховил Хорват, Раде Панич и Милораг Стоевич	147

Вяра, свобода и мъченичество през комунизма в Долен Дунав. Атанас Липчев, Ана Бланцана и Руксандра Чесеряну	158
V. Паметта и тоталитаризмът	173
Насилие и памет I Примери за тоталитарния опит в югославското литературно пространство	175
Насилие и памет II Българо-румънски литературни паралели	187
VI. Психология и педагогика в тоталитарната реалност	199
Тирания и безумие. Няколко примера от балканската историческа романистика (Топалов-Кагаре-Андрич-Мутафчиева-Пекич)	201
Тоталитарната психиатрия в няколко литературни примера	224
Педагогика по време на тоталитаризъм: Антон Макаренко, Януш Корчак и Иржи Крадохвил	236
VII. Panta rhei – символизъм на застоя и промяната в лагерните пространства	253
Архетипът на острова. Яна Язова, Дияна Боева, Дубравка Угрешич	255
Островите на Радичков. Опит върху островната тема в „Неосветените дворове“	264
Резюме:	276
ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:	278

Благодарност

Тази книга е резултат от дълго проучване и съпреживяване на темата. Тъкмо съпреживяването е причина за нейната по-бавна поява, доколкото с течение на времето нарастваше все повече убеждението ми, че интелектуалните постройки неизбежно се проверяват лично в „горницата на сърцето“.

Днес, когато без опасност от преследване можем да говорим за предишния тоталитарен опит и за злото в историята, дължа цялата си благодарност и признание на онези мои близки, които не доживяха този момент. На първо място – майка ми Свобода Стефанова, един от основателите на Съюза на демократичните сили в Русе и човекът, който ми подари знанието, вярата и надеждата, че и в най-лютите времена могат да се отгледат „Люти чушки“ – както гласи заглавието на любима нейна книга от Радој Ралин. Благодаря на скъпите ни семейни приятели – архимандрит Севастиян Петров, Гаврил Григоров, Радостина-Смарагда Георгиева, Антоанета Морфова, Светла Бурова, Павлина и Георги Кареве... все личности, без чиито житейски истории едва ли щях да си помисля да превърна в съзнанието си комунизма от травматичен опит в обект на анализ.

Благодаря на научната ръководителка на дисертацията ми Катя Йорданова, която през всичките години от 1999 г. насетне ме е подкрепяла и окуражавала. Безценна е подкрепата и на Светлозар Игов, който внесе същинска и съдбоносна светлина в тягостния мрак на злото по тези наши предели и ме учеше да се вглеждам в детайлите и разновидностите. Благодаря му, че ми предложи да направим заедно изданието на един от последните му прево-

гачески и съставителски шедеври – белетристичният сборник „Унесът и страданието на Тома Галус“, който представи още по-богато художествения свят на големия балкански майстор на словото Иво Андрич. Като говоря за учителите, специална е благодарността ми към една прескъпа учителка и приятелка – Калина Владова, обичаната от няколко поколения възпитаници на Математическата гимназия „Баба Тонка“ в Русе преподавателка по история, която в тези наши вечни време-пространства на завист, злост и гребни страсти учеше своите ученици как да летят над „духовете на злобата“.

Специално благодаря на двете научни рецензентки на книгата – Маргрета Григорова и Ани Бурова, чийто научни занимания в тази област и в славистиката винаги са провокирали вниманието и възхищението ми. Признателна съм на колегите си от Института за Балканистика и от Факултета по славянски филологии на Софийския университет, в чиято творческа среда успях да придам по-широк обхват на заниманията си, а сред тях специално на Румяна Божилова, Румяна Л. Станчева и Румяна Прешленова, Антоанета Балчева, Гергана Дончева, Александър Костов, Ина Христова, Добромир Григоров, Славея Димитрова, Фотини Христакуди, Русана Бейлери, Калин Михайлов и мнозина други.

Благодаря на приятелите и близките, чиято подкрепа ме окуражаваше – големият писател, учен и драматург Кирил Топалов, чиято човешка сърдечност е не по-малка от творческата му дарба и в съзнанието ми създаде красив и окриляващ образ на живия домашен уют и семейството; поетите, от които, за съжаление, не всички са вече сред нас – Марин Бодаков, Йосип Ости, Алеш Дебеляк, Симо Мраович, Иван Херцег, Силвия Чолева, Георги Господинов, Христина Мирчева, Екатерина Григорова; Гергина Кръстева – изключително фин изследовател на съвременната българска литература, който подкрепя и напомня за великолепни автори и в научната си дейност, и на страниците на пловдивското списание „Страница“, един от живите стожери на българската литература

днес; на щедрите философски дарове от Валентин Калинов, Димитрина Чернева и Тони Николов; на големия ни литературовед и автор с гражданска съвест Михаил Негелчев, чието прещедри литературни подаръци в началото на следването ми предопределиха пътя ми в света на думите; на талантливата преводачка на художествена литература от бившето югославско пространство Жела Георгиева, която ме свързва с писателите Драгослав Михаилович и Мирослав Попович, и двамата преминали през югославския Гулаг – Голи оток; на моите близки и приятели емигранти, които напуснаха България с тъга – сестра ми Елена и племенниците ми Ивона и Марин; братовчедите ми Светла, Юлиан и Габриела и семействата им; психиатърът и безценен специалист по лечение на зависимости Александър Белчев и семейството му; талантливият полонист и преводач на полска литература Камен Рукев, който днес представя българската култура в Университета „Мария Склодовска-Кюри“ в Люблин; изследователката на тоталитаризма Лилия Топузова, чието отлично академично представяне в Америка съдейства за поддържане на научния и гражданския дебат в България, където, знаем, „демоните на миналото“ винаги показват впечатляваща виталност...

Благодаря с обич на моите момичета Здравка и Вероника, с които – колкото и понякога да е трудно – всеки ден отново се учим заедно да казваме „Благодаря“, и специално на отец Александър Лашков и семейството му, който внесе музиката на добротата и благодатта в живота ни.

Над прекрасната сграда на Доходното здание в Русе, където днес се помещава Драматичният театър „Сава Огнянов“, един прекрасен ангел е разперил криле. Този ангел винаги ще връща мислите ми към хората, които – като най-ярки примери за благородство, смелост и доблест – продължават да привличат погледа към истински ценното. Нека споменът за тях вдъхновява!

18.11.2025 г.

София

I.

Въведение

Похватите на злото в литературите на Югоизточна Европа

Плод на занимания в продължение на около половин живот, с появата си днес тази книга изглежда на своя автор твърде остаряла. Много от „откритията“ сега изглеждат напълно очевидни, страховете и колебанията – отдавна преодолени. И все пак, може би смисълът на писането и записването е и в това да се остави следа и невидимото да стане поне малко по-видимо. И наистина, това, че днес знаем и разбираме повече за миналото, се дължи на усилия, лични и колективни, които правят самата ни способност за споделяне на опита далеч по-осезаема и успешна. В нашия български случай основополагаща е инициативата на проф. Ивайло Знеполски, който през 2005 г. основава Института за изследване на близкото минало и той се превръща във важен инициатор за провеждането на редица изследвания и сравнения на тоталитарните режими и практики на XX век. Различните неправителствени пространства за културен дебат през годините на Прехода, като например „Червената къща“, също оказаха сериозно влияние върху осмислянето на преживяното. Постепенно полето се разширяваше и към културолозите се присъединиха и литературните историци, така че днес вече имаме една много по-цялостна и достоверна картина на случилото се във века на тоталитаризма. Огромен е приносът на литературоведи като Вихрен Чернокожев, Едвин Сугарев, Божидар Кунчев, Пламен Дойнов, Цвета Трифонова и

др., благодарение на които темата за тоталитарната и анти-тоталитарната литература заема своето заслужено място в българския дебат. Трудно е да си представим този процес без сериозния научен ангажимент на един от големите европейски философи и културолози на ХХ век – Цветан Тодоров. Със сигурност без неговата роля за освобождаването от страховете на „хората разкази“, без упорството му да направи своята така необходима и своевременна „анкета върху века“, днес в България щеше да е постигнато далеч по-малко. И макар че в сравнение с други държави, преживели злото на тоталитаризма, у нас комунизмът не получи своето адекватно осъждане, не беше осъществена неговата лустрация, а бизнесът и администрацията успяха да съхранят и възстановят в нов вид старите форми на обществен контрол и зависимости, все пак научната, документалната и художествената литература за това зло нарастват непрекъснато.

В свой текст от 1989 г., поместен в изданието от 1989 г. на Профиздат на романа „1984“ на Оруел, Цветан Тодоров говори за „новото предателство на знаещите“ и подчертава една от най-обезпокоителните страни на интелектуалната професия – отказът от точен, ясен и недвусмислен език и заедно с него отказът от истината. Тодоров още тук пише, че много повече от обикновените хора интелектуалците са склонни да бъдат „благосклонни спрямо фашизма и още повече спрямо сталинизма“, а после добавя: „Що се отнася до изчезването на обективната истина, тя е характерна черта за тоталитарните режими... Това отричане изглежда на Оруел по-страшно от останалите тоталитарни ужаси. То обаче е подготвено и улеснено от интелектуалците, които от своя страна признават само частните истини – исторически и субективни, – диктувани от игрите на интереси и власти“ (Тодоров 1989).

Днес за злото на тоталитаризма се говори и пише на пръв поглед свободно, но все пак, по данни на „Репорте-

ри без граници“, позицията на България в Индекса за свободата на словото не е обнадеждаваща и през май 2025 г. тя е на 70-о място. В обществения дебат върху тоталитарния режим в България са почти напълно маргинализирани гласовете на потърпевшите от режима. От друга страна, самата Държавна сигурност е функционирала по такъв начин, че една непренебрежима част от авторите на документални и мемоарни книги за комунистическите лагери при разсекретяването на досиетата се оказаха сътрудници на тази система. Това, разбира се, не е единствено българско явление.

Различни са обстоятелствата, довели до принадлежността на интелектуалците към тайните служби, и в отъка да се дискутира по-загълбочено тази болезнена тема има редица основателни съображения. Възможно е истинският дебат за това никога да не се случи – поради появата на нов тоталитаризъм, толерантен към предишния, и поради липсата на интерес от една общност, безразлична към престъпленията срещу човешката личност от комунистическата държава. Впрочем интересът се създава и поддържа, а в България липсват достатъчно законодателни инициативи, които да поощряват този интерес. Затова в тази ситуация е още по-значима ролята на културолози, литературни историци, изкуствоведи и философи като Георги Фотев, Даниела Колева, Момчил Методиев, Вихрен Чернокожев, Михаил Неделчев, Пламен Дойнов, Лилия Топузова, Тони Николов и мнозина други, благодарение на които тоталитарният опит се подлага на осмисляне и анализ, и най-важното – не се позволява замирането на обществения дебат. Дори напротив, в редица университетски катедри научното интерпретиране на тоталитарния период привлича все по-голям интерес и особено през последното десетилетие са все повече магистърските и докторските тези по тази проблематика. От друга страна, тъкмо маргинализирането и почти пълното изтласкване от публичния дебат на ярко критичните към

комунистическия режим гласове¹ довеждат до все по-неизбежната деформация на образите. Днес за злото на комунизма се говори, но се говори без сянка на осъждане, докато, напротив, острата критика на националсоциализма и фашизма и на съвременните заплахи от крайната десница е задължително общо място. То, разбира се, е напълно основателно, но ако се върнем към „кореспонденциите“ на Цветан Тодоров за „новите предателства на интелектуалците“, не бихме могли да не забележим, че опасностите от страна на крайната левица са не по-малко реални.

Благодарение на Цветан Тодоров – този проникателен изследовател – и на литературните, и на тоталитарните похвати, имаме инструментариум, чрез който, ако решим, можем да разгледаме и самата тоталитарна реалност като художествен текст. Възможността за критичен поглед и анализ е привилегирована позиция и тъкмо правото ни да я изговорим и представим като автентично писмено свидетелство е доказателство, че все пак миналото е минало.

Днес ние можем да четем и документалната, и мемоарната, и художествената проза като затворена структура, която да анализираме според уменията си. Ние например можем да приложим в своя анализ структуралисткия метод и така да си обясним много за „структурния ад“ на лагерното битие. Добре би било да ценим голямата културна придобивка, благодарение на която имаме възможност да погледнем на лагерната проза през ключа, който ни дава известната книга на Владимир Проп „Морфология на приказката“. Няма как да не

---

¹ Сред тях например е гласът на Радостина-Смарагда Георгиева, внучка на легендарния горянин Георги Маринов Стоянов-Търпанов и авторка на историческото изследване „Горяните в Източния Балкан“. Издадено през 2012 г. от Независима изследователска група с интереси към „Забраненото минало на България“, това изследване с документи, материали, спомени и коментари днес е библиографска рядкост, а авторката е известна само на тесен кръг познавачи на горянското движение, тази смела форма на съпротива срещу комунистическата диктатура след Деветосептемврийския преврат.

ни направи впечатление твърдението на Проп, че „всички вълшебни приказки са еднотипни по своя строеж“ и че „повторяемостта на основните съставни части, както ще видим по-долу, надминава всякакви очаквания“ (Проп 1995: 36 – 37). Откриваме подобна повторяемост и в лагерната проза и бихме могли да допуснем, че за оцеляването в условията на „тоталитарния магически реализъм“ са необходими качества и умения, подобни на героя на вълшебната приказка. Така често и в лагерната проза попадаме на антагонист, който „се опитва да разубеди“, „получава сведения“ и се старае „да измами своята жертва, за да има власт над нея или нейното имущество“, като нерядко я „изпраща на заточение или затваря“ (Проп 1995: 41 – 49).

В „морфологията на тоталитарната проза“ се натъкваме на редица фантастично-утопични елементи, които са свидетелство за виталността на „жанра“ в пространствата на колективното несъзнавано. Тоталитарният опит граничи с фантастичното в неговото дяблично измерение и тъкмо срещата с „повторяемостта на злото“ поставя протагониста на лагерната проза пред важния морален избор за собственото му място върху оста на ценностите.

Литературата, която описва човека в тоталитарната реалност, не показва единствено сходство с вълшебната приказка. Вълшебният е само един от вариантите, при това бихме могли да кажем – творчески продуктивен вариант, тъй като нерядко в ролята на вълшебни герои се оказват тъкмо онези, които са успели да открият у себе си езика, на който да преживеят и разкажат. Авторите на тази проза нерядко са в ситуацията на вестителите от Книга на Иова, които съобщават на страдалеца вестта за смъртта на синовете и гъщерите му, за да завършат с формулата „отървах се само аз, за да ти обадя“ (вж. Иов.1: 15 – 20).

Разказът за тоталитарния опит често е разказ за границите на възможностите и затова неслучайно една от книгите на Цветан Тодоров за този опит е озаглаве-

на „На предела“. Това, няма да е пресилено, ако кажем, е мъченически опит.

В тази книга съм събрала наблюденията си за начина, по който художествената литература описва срещите на човека с тоталитарното зло. Тази тежка „гранична ситуация“ (*Grenzsituation* по Карл Ясперс) е описана от мнозина автори през своеобразна вътрешна свидетелска оптика, така че границите между художествената и мемоарната литература често изглеждат условни. Преживяването на тоталитарното зло се описва като опит в зоната на страха и смъртта и затова не е чудно, че нерядко се явяват метафорите на болестта и умираването. Една от главите на най-емблематичната книга за съветския терор „Архипелаг Гулаг“ на Александър Солженицин е със заглавието „Метастазите на Архипелага“ и тя започва с твърдението:

„Архипелагът не се развива сам по себе си, а заедно с цялата страна... Ако през 1923 г. на Соловки има затворени не повече от три хиляди души, към 1930 г. те са вече около петдесет хиляди плюс още тридесет хиляди в Кем. От 1928 г. соловецкият рак започва да пълзи – отначало по Карелия – за прокаране на пътища, за експортен дърводобив... От 1931 г. с център в Медвежегорск се ражда БелБатЛаг, на който предстои в близките две години да прослави Архипелага во веки веков и на петте материка. А злокачествените клетчици пълзят ли, пълзят“ (Солженицин 1994).

Блага Димитрова допълва това изстрадано наблюдение, също през личния опит на вътрешната съпротива, довела до рака, с епиграмата:

ЗАДАЧКА-ПЛАЧКА

*Как се разтуря
агентура
с метастазна структура?*

Дезорганизиращата и геструктурираща роля на тоталитаризма е отгавна забелязана от анализаторите. Тоталитаризмът е антисоциална и античовешка система. Той поддържа масата и тълпата, но не и обществото; подкрепя „съветския човек“, но не и човека. Освен с метафорите на болестта тоталитаризмът основателно е описван и чрез метафорите на ограничеността, оскъдицата и баналността. Срещу въображението и вдъхновението – „баналността на злото“, както гласи известната метафора на Хана Арент от книгата ѝ, посветена на процеса срещу Адолф Айхман, нацисткия подполковник, известен като един от основните организатори на Холокоста. Днес е почти невъзможно да се говори за Втората световна война и изстреблението на евреите, без да се спомене ако не името на Арент, то поне знаковата ѝ метафора.

Като система, прекъсваща човешките контакти, тоталитаризмът е силно насочен срещу семейството. Нещо повече, чувството на близост, съпричастност и съчувствие е съзнателно унищожавано, а семейството е основната конкурентна сила срещу тоталитарната „лавина“ и затова – преследвано и ликвидирано. На тази тема е посветен първият раздел в книгата, включващ няколко текста въз основа на примери от художествената литература и разсекретени документи от архива на КОМДОС.

Една друга, не по-маловажна, част в книгата се занимава с въпроса за „тоталитарната мистика“, т.е. за отношенията на тоталитарната власт с религията, която обявява за „опиум за народа“, а същевременно и в специфичната тоталитарна склонност към употребата на окултното, мистичното и ирационалното в подкрепа на режима. Така както тоталитаризмът се стреми да замени автентичното семейство със сурогата на Партията, стратегия, която Панайот Карагъзов анализира по оригинален начин в своя студия за славянския партоцентризм (Карагъзов 2008: 146 – 173), по подобен начин се прави опит и религията, особено хрис-

тиянството, да бъде ликвидирано за сметка на новия верско-партийен култ.

Централен дял в изследването имат текстовете, посветени на темите за страданието и свободата. Тоталитарните зависимости и посегателствата срещу личността са сред най-тежките престъпления на тоталитарните гържави, но темата за лишаването от свобода и изгнаничеството е основна литературна тема. В есеистичната си книга „Четенето забранено“ хърватската писателка Дубравка Угрешич включва едно забележително есе за „писателя в изгнание“, в което представя темата през съдбите на известни изгнаници от тоталитарния век (Угрешич 2002: 155 – 189). Изгнаническият опит обаче привлича вниманието на редица груги писатели от бившето югоспространство по време на разпадането на югославската гържава. Сръбският писател Йовица Ачин посвещава цяла своя есеистична книга на тази тема: „Гадаене по пепел. За изгнанието и лагерите по следите на написаното“ (1993). Ако Ачин започва своето изследователско пътешествие от един от първите и най-известни изгнаници – авторът на „Метаморфозите“, който прекарва последните десет години от живота си в заточение по бреговете на Долен Дунав, тъкмо неговият заточенически литературен пример се превръща в „спасителен пояс“ за един от големите белетристи на ХХ век – югославския нобелов лауреат Иво Андрич. По време на несправедливото си лишаване от свобода в тъмничен затвор на брега на Адриатика Иво Андрич си припомня за поетическите плачове на заточения в северните граници на империята римлянин Публий Овидий Назон и така се появяват неговите лироепически елегии „Ех рonto“. Почти две хиляди години стоят между двете произведения, но младият поет, едва дебютирал в антологията „Хърватска млада лирика“, успява да открие „слънчевата страна“ в тъмничната реалност на „Царството на Постружник“. Оттук насетне, макар да се ориентира към белетристиката, Андрич съхранява този първоосновен лирически лѣч в целия си творчески наратив.